

Benda Kálmán:

A DUNAMELLEKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET RÁDAY LEVÉLTÁRA^x

A Ráday Gyűjtemény Levéltára a Dunamelléki Ref. Egyházkerület levéltárából és a Ráday Könyvtár kéziratárából nőtt ki az utolsó néhány év folyamán. Az egyházkerület területének nagyobb része, a Duna-Tisza köze, a Dunántul keleti szegélye, a XVI-XVII. században török uralom alá került és északi pereme állandó harcok színhelye volt. Ez az oka, hogy itt nem támadhatott a református szellemiségnek olyan erős bástyája, mint a hódoltsági öv peremén a debreceni, pataki, nyugaton a pápai vagy keleten a nagyenyedi kollégium. Nem jöhetett létre ilyen később sem, a XVIII. században. A török hódítót ugyan kiűzték az országból, de helyébe a gyarmatosító Habsburg hatalom lépett, mely a protestantizmusban a magyar nemzeti törekvések zászlóvivőjét látta és mindent elkövetett elgáncsolására, sőt megsemmisítésére. Tudjuk, egy évszázadig a protestánsok le sem telepedhettek Pest-Budán, s csak 400 éve, hogy a református főiskola az ország szívében megnyitotta kapuit. A táj reformátusságának tehát évszázadokig nem volt olyan szellemi központja, mint pl. a Tiszántúlnak, s főleg nem volt olyan intézmény, mely a kálvinizmus kulturális törekvéseivel egygyéforrva, annak alma matere, táplálója, egyben pedig a múlt emlékeinek tudatos begyűjtője és őrzője lett volna. Az egyházkerületi levéltár a legutolsó évekig nem lépte túl a közigazgatási szervek irattárának gyakorlati feladatkörét, -- a főiskola könyvtára pedig, maga is fiatal intézmény, jellegénél fogva sem vállalhatta magára a levéltár feladatait.

Ez a magyarázata, hogy a Ráday Gyűjtemény Levéltára fejlődésében és jellegében is más, mint a kollégiumok több évszázados hagyományait visszatükröző debreceni, pataki vagy pápai egyházi levéltárak.

A Ráday-Levéltár alapjait 1954 őszén rakták le. Az egyházkerület, kimondottan tudományos elgondolással, önállósította levéltárát, szakembert állított az élére és feladatául tűzte ki az egyházi szervek levéltári anyagának, valamint az egyházi élettel kapcsolatban lévő világi személyek iratainak fokozatos begyűjtését és a tudományos kutatás számára való hozzáférhetővé tételét. 1955. január 4-ével a levéltár a könyvtárat is magába foglaló Ráday Gyűjtemény részévé vált. Ezzel végleg elszakadt azoktól a mindennapi gyakorlati feladatoktól, melyeket továbbra is a püspöki irattár lát el, s teljes erejével a tudomány ügyét szolgálhatja. A gyűjteménybe tömörülés folyamán különben a levéltár kezelésébe került a Ráday Könyvtár kéziratára is, mely a szigorú értelemben vett kéziratokon kívül rendkívül fontos levéltári jellegű anyagot is őrzött, hogy mást ne említsünk, a Ráday család levéltárát és a protestáns ágensek iratait.

Mindennek és a négy év óta folyó iratbegyűjtésnek eredményeként a levéltár állaga nagymértékben megnövekedett. Ma már a legfontosabb egyházi szervek levéltárain kívül jelentős mennyiségű olyan iratanyagot is őriz, amelyik túl esetleges egyháztörténeti fontosságán, az egyetemes magyar történet megismeréséhez is döntően járulhat hozzá. A levéltár felállításakor, 1954 őszén, iratanyaga nem haladta meg a 400 folyómétert. A Ráday Könyvtártól átvett iratok mintegy 150 fm gazdagodást jelentettek. A levéltárban azonban ma nagyjából 530 fm irat van, amiből tehát 280 fm a hároméves begyűjtő munka eredménye. A püspöki levéltáron kívül itt őrzünk 5 egyházmegye és 9 egyházközség teljes, 12 egyházközség töredékes iratanyagát, a kerület 3 nagy iskolájának levéltárát, a protestáns ágensek archivumát, 4 egyházi intézmény és 55 család vagy egyén levéltárát, melyek anyaga a XIII. századtól napjainkig terjed. Mindezekhez csatlakozik a kereken 1000 kötegből és kötetből álló kéziratár. Végül a Ráday Levéltárhoz tartozik a kecskeméti fióklevéltár, mely az eddig említetteken felül mintegy 100 fm iratot gondoz.

Az anyag ilyen rohamos növekedése fokozott feladatok elé állította a levéltárat. A beérkező iratanyag nagyobb részében rendezetlen volt. A nehézségeket még növelte, hogy a polcoktól a be rendezésig és az iratok rendezéséhez elengedhetetlen kartonokig és hevederekig mindent ujonnan kellett előteremteni. Elképzelhető, hogy ilyen körülmények között tág tere nyílt a levéltárban dol-

^x A Ráday Gyűjteményben 1955. ápr. 29-én elhangzott előadás.

gozók munkavágyának, de leleményességének is. Míg az első évben az egyházkerületi levéltáros csak egymaga volt, s az ő megbízatása is csak heti 2 munkanapra szólt, 1955 január elseje óta a levéltár négy alkalmazottal dolgozik. Így vált lehetővé, hogy az iratanyag rendezése és alapléltározása komoly mértékben nekilendüljön, -- úgyhogy ma már a bennlévő iratok 2/3 része rendezve van és alapléltára is elkészült.

A levéltárban őrzött iratanyag 3 nagyobb tárgyi csoportra oszlik: az egyházi szervek és intézmények iratanyaga, családi levéltárak és iratgyűjtemények, s a kézirattári rész. A következőkben most már megkíséreltem röviden jellemezni az egyes fontosabb állagokat.

Az egyházi iratanyag mennyiségre legnagyobb állaga az 1680 iratcsomót és kötetet számláló superintendensi, ill. püspöki levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvei 1626-ig nyúlnak vissza az egyházközigazgatási, canonica visitatio-s, bírósági és gazdasági iratok általában a XVIII. század közepétől vannak meg, megszakítatlan sorozatokban. Az iratanyag egyháztörténeti jelentőségére, azt hiszem, nem kell külön kitérni, de megemlítem, hogy egyes részei általános történeti szempontból is figyelmet érdemelnek. Elsősorban a püspöklátogatási iratokat emelem ki, amelyek a XVIII. század végétől kezdve beszédes és színes anyagot nyújtanak a helytörténeti kutatásokhoz. A község és lakóinak pillanatnyi helyzetéről készült, nem egyszer részletesen dokumentált följegyzéseket történeti visszatekintések egészítik ki, amelyek sok esetben ma már meg sem lévő helyi följegyzésekre támaszkodnak, s mélyen visszanyúlnak a reformáció korába. A másik az 1737-tel kezdődő egyházkerületi pénztári naplók sorozata (1794-től kezdve a nyugták is megvannak). Ez az általános magyar gazdaságtörténeti kutatónak is sok érdekeseit mondhat.

Az eddig beszámoltot őt egyházmegyei levéltár (a felsőbaranyai, a Duna-Tisza közére kiterjedő kecskeméti, solti és pesti, valamint az Ipoly vidékén elterülő drégelypalánki) iratanyaga általában az 1600-as évek végéig megy vissza. Az esperesi székhely állandó változása miatt ezek a levéltárak már korántsem maradtak meg olyan teljes állapotban, mint a püspöki, de így is nagymennyiségű és fontos anyagot őriznek, főleg a XVIII. század végétől kezdve. A gazdaságtörténészek haszonnal forgathatják a többnyire gondosan megőrzött elszámolásokat, az anyag gerincét képező egyházközigazgatási iratok pedig helytörténeti szempontból is érdekeseek lehetnek. A Türelmi Rendelet utáni évtizedek templomépítési iratai a művészettörténet érdeklődésére számíthatnak, az iskolákkal kapcsolatos szépszámú iratanyag az oktatástörténet mindeddig alig ismert fejezetét világítja meg, s különösen a XVIII. századi iratok közt irodalmi jellegű kéziratok is előfordulnak.

Az egyházközségi levéltárak begyűjtését csak most kezdtük meg. A már itt lévőek közül kiemelem Cegléd iratanyagát, mely a XVIII. századtól kezdve mindenre kiterjedő gazdag anyaggal tárja elénk egy alföldi mezőváros életét. 1724 óta gondosan vezetett kurátori és gondnoki számadásai, a külön kötégekben őrzött sószállítási iratok, a nagytemplom építésével kapcsolatos részletes elszámolások, a XIX. századi pestisjárványokra vonatkozó hivatalos és népies gyógymódokat előtáró följegyzések, és általános kultúrtörténeti szempontból az iskolai iratok, az egyháztörténeten túlemelkedő értéket képviselnek. -- Az első pesti református egyház (a Kálvin-téri gyülekezet) iratanyaga a Türelmi Rendelet utáni évtizedek felekezeti harcaihoz és egyben a reformkori főváros nemzetiségi és társadalmi viszonyainak kialakulásához jó forrás. Halas híres egyházközségi levéltára nagyrészt elpusztult a második világháborúban, de a megmaradt jegyzőkönyvek is visszanyúlnak a XVII. századra, a későbbi időkből pedig az iratok a Kiskunság társadalmi viszonyaihoz adnak néhány jó fogódzót. De a kisebb helyek (a Pest megyei Pécel, a Tolna megyei Bölcske és Kölesd, vagy a Baranya megyei Maty) levéltára sem érdektelen: a parasztság és a földesurak harcára, a gazdálkodásra, az általános művelődési viszonyokra sok és jellemző adatot őriznek, főleg a XVIII.-XIX. század fordulójáról.

Külön említem meg a kecskeméti egyházközség gazdag levéltárát, mely a XVI. század közepéig megy vissza. Ezt a legutóbbi hadműveletek idején teljesen összezárt iratanyagot Kecskeméten, a fióklevéltárban őrzik és nagyobb részét az utolsó másfél év folyamán már rendezték is. A felekezetek korai békés együttélésére vonatkozóan csakugy érdekes iratai vannak, ahogy a török hatóságokkal való viszonyra és általában a kecskeméti és kecskemétkörnyéki nép életére.

Az iskolai levéltárak közül az éppen 100 éve alapított református főiskola (mai nevén theológiai akadémia), az ebből kivált ref. gimnázium és a századfordulón megnyitott Baár Madas ref. leánygimnázium levéltára emelkedik ki. Anyagukból külön megemlítem az abszolutizmus-kori iratokat, melyekben sok adat található arra nézve, hogyan menekültek az egyház kevésbé ellenőriz-

hető keretlei közé és éltek ott tovább az 1849-ben eláposott nemzeti és társadalmi törekvések. Főleg a gimnázium levéltára mond közvetve sok érdekeset a főváros magyarrá válásának és társadalmi rétegződésének történetéhez is.

A levéltár egyik legjelentősebb állaga a 110 folio kötetre rugó ágensi levéltár. A magyarországi és erdélyi protestáns egyházak a 1710-es évektől kezdve 1867-ig a központi kormányzervek mellett állandó ügyvivőket, ágenseket tartottak. Feladatuk az volt, hogy a kormányzerveknél képviseljék egyházuk és hítsorsosaik ügyét; ügyes bajos dolgaikban, sérelmeik orvoslásában eljárjanak, a törvénysértéseket, panaszokat, kéréseket formába öntsék és benyujtsák s mind az illetékes tisztviselőket, mind pedig egyházuk előjáróit állandóan tájékoztassák. Tevékenységük egyházi szempontból már a XVIII. század harmincas éveire központi jelentőségűvé vált, s főleg a XIX. század elejéig az is maradt. Hovatovább a superintendenciák, tractusok, egyházközségek, a falvak és egyes személyek közvetlenül az ágenshez juttatták el sérelmeiket vagy kéréseiket, s rájuk bízták annak eldöntését, hogy mindebből mit és hogyan hoz a kormányzervek tudomására. Az ágensek levéltára tehát nemcsak az általuk beadott folyamodványokat, s azok mellékleteinek fogalmazványát vagy másolatát őrizte meg, hanem az ország minden részéből, testületek és egyesek részéről felküldött leveleket, tudósításokat, aprólékos részletességű emlékiratokat vizsgálati és tanukihallgatási jegyzőkönyveket, stb. is, amelyek ezernyi adatot tartalmaznak a falvak és városok lakóinak vallási és egyházi ügyeire, de legalább olyan mértékben mindennapi életére és általános helyzetére is. (Robottérhek, földesurakkal való viszályok, legelő- és bérletügyek, céhpanaszok, templomokkal kapcsolatos, művészettörténeti szempontból fontos följegyzések stb., stb.). Ugyanakkor az ágenseknek hivatali működésükhöz állandóan szükségük volt a testvéregyházak hasonló ügyeinek ismeretére, a vallási ügyekben hozott korábbi törvényekre és uralkodói döntésekre, az országgyűlések és egyes bizottságaik tárgyalási jegyzőkönyveire, sőt iratanyagára. - ezeket tehát másolatban csakugy megszerezték, mint a megyék által vallási ügyekben tartott vizsgálatok jegyzőkönyveit, vagy jelentéseit. Ez a magyarázata, hogy az ágensi levéltár iratanyaga közvetve a XVII. század legelejéig visszanyulik és hogy nemcsak protestáns egyháztörténeti, de a ref. és ev. vallású lakosság egész életének megismerése szempontjából is rendkívül nagyjelentőségű.

Bennek az egyház- és művelődéstörténeti, helytörténeti, általános és speciális gazdaságtörténeti, művészet vagy népességtörténeti szempontból egyaránt lényeges iratanyagának a használatát ma már részletes, iratonkénti elenchus könnyíti meg. Ugyanakkor az ágensi levéltár legfontosabb részéről, mintegy 1/3-áról, a legfontosabb tárgyi címszavak alapján, valamint személy- és helynevenként 24.000 cédulából álló mutató készült, (mindegyik rövid tartalmú utalással), mely a levéltári gyakorlatban, ugy tudjuk, uttörő kezdeményezés.

A Levéltár legszínesebb és legváltozatosabb anyagát a családi és egyéni iratok és iratgyűjtemények képezik. Közülük mind mennyiségre, mind jelentőségre kiemelkedik a Ráday-család harmadfélszáz csomónyi levéltára. Iratai 1200-zal kezdődnek (1526 előttről 106 oklevele van), igazi jelentőségre azonban a XVII. század végétől emelkedik, párhuzamosan a család tagjainak az egyházi, politikai és kulturális életben elfoglalt jelentőségével. A Pest és Nógrád megye területén birtokos köznemesi család a XVII. század derekán kezd kiemelkedni. Megyei tisztségeket viselnek. Ráday Gáspár a század végén Nógrád megye alispánja, fia Pál, azonban már országos jelentőségre emelkedik. A fiatal megyei notárius II. Rákóczi Ferencnek 1703-tól titkos secretáriusa, majd kancellárja, diplomatája és többszörös külföldi követe, egyben egyik legbizalmasabb belső munkatársa volt. Ő készítette lejedelme nevében az országgyűlési előterjesztéseket, ő fogalmazta a követi utasításokat, levelezett a magyar diplomatákkal és a külföldi udvarokkal. Ő írta a Manifestumot, a szabadságharc kiáltványait és éveken át ő szerkesztette a kurucok ujságját, az Igazmondó Mercuriust. 1711-ben Ráday Pál elfogadta a szatmári békét, beilleszkedett az új rendbe, s folytatva az ellenállást, ahogy lehetett, generális főkurátorként a protestáns egyházak Bécs elleni harcának volt vezéralakja két évtizeden át. Fia, I. Gedeon, egyházipolitikai tevékenysége mellett az irodalomnak és tudománynak szentelte életét. Ahogy apja, ő maga is művelte az irodalmat, igazi jelentősége azonban abban van, hogy a péceli könyvtárt országos viszonylatban szellemi és tudományos központtá fejlesztette, s irodalomtörténetírásunk benne látja a Kazinczy előtti magyar irodalmi élet első nagyhatású, tudatos szervezőjét. Fia a bárói, majd grófi címet megszerző II. Gedeon a Türelmi Rendelet idején, majd az 1790/91-es országgyűlés vallásügyi tárgyalásaiban a reformátusok egyik főembere, fia Pál ugyanakkor az első magyar szintársulat megalapítója. A reformkorban IV.

Gedeon Pest megye ellenzéki követe, majd a debreceni kormány főispánja, a szabadságharc előtt és után a Nemzeti Színház intendánsa. A család jelentősége a kiegyezés után hanyatlik le, bár tagjai a közpályán még egyre emelkednek, s több miniszter kerül ki soraikból.

Ez a rövid áttekintés egyuttal már az iratok jelentőségére is rávilágít. Ráday András, majd Gáspár iratanyaga még csak a XVII. századi megyei életre nyújt gazdag anyagot, — Ráday Pál iratai azonban már az egyetemes magyar politika és művelődéstörténet szempontjából is jelentősé-
sek. A kuruc szabadságharc történetét, Rákóczi országépítő és diplomáciai tevékenységét nem ér-
thetjük meg Ráday Pál iratai nélkül: naplói, nagyszámu hivatalos fogalmazványa, kancelláriai föl-
jegyzése, fogalmazványa, kiterjedt bel- és külföldi levelezése elsősorú forrás a kuruckor politikai
történetéhez. (Ezeknek egyrészt adta ki nemrégiben a Tudományos Akadémia Ráday Pál iratai
I. kötetében). A későbbiekben egyházpolitikai iratai, az iskolák, a vallásszabadság, a protestáns
önkormányzat ügyében folytatott harcának dokumentumai, sokszázra rugó levelezése, a köztörté-
net szempontjából sem mellőzhetők, s a III. Károly kori protestáns köznemesség ma még csak
alig ismert magatartására és állásfoglalására jelentősége egyedülálló. Az országgyűlésekhez és
vallásügyi tárgyalásokhoz kapcsolódó iratok mellett (melyek helytörténeti vagy iskolatörténeti szem-
pontból is vetekednek az ágensi iratokkal) nagyjelentőségű kora tudósaival és művészeivel foly-
tatott sűrű levelezése is. Hadd utaljak csupán Béli Mátyás, Mányoki Ádám, Párizs Pápai Ferenc, Deb-
receni Ember Pál, vagy a kor ismert orvosa, Moller Ottó száznál több levelére.

Fia, Gedeon iratai elsősorban irodalomtörténeti szempontból nevezeteseek. Bod Pétertől Ka-
zinczyig és Batsánylig kora minden írójával és tudósával összeköttetésben volt, s levelezése meny-
nyisegre vetekedik Kazinczyéval. Nincs a századnak tudományos problémája, az újraébredő nem-
zeti irodalomnak olyan próbálkozása, melyre lényt ne vetne ez a levelezés, nincs tollforgató em-
ber, kitől valami írást ne őrizne. Emellett politikai szempontból sem érdektelen ez a levelezés,
mely az egész országot behálózta, a Felvidék, az Alföld vagy Erdély szinte minden ismert köz-
nemesei családjára kiterjedt, s ellentétben a hivatalos élet elhatárosodásával, majd elnémetesede-
sével, mindvégig magyarnyelvű.

II. Gedeon iratai egyházpolitikai szempontból jelentőséek. Septemviri működése emlékét őrzi
a M. Kir. Curia döntvényeinek és periratainak az 1780-tól az 1820-as évekig terjedő, teljesnek mond-
ható hatalmas sorozata, politikai szereplését az 1790/91-es országgyűlés bizottsági tárgyalásaival
kapcsolatos igen nagyszámu iratanyag és levelezés. Fia, Pál levéltárában a "Elemen László-féle
első magyar szintársulat iratait találjuk meg, s ezt folytatják az 1820-as évektől kezdve zárt so-
rokban a Nemzeti Színház havi, majd naponkénti részletes elszámolásai, a színészekre, szerep-
osztásokra, darabokra vonatkozó iratok és följegyzések (8 iratcsomó), színészettörténetünk má-
sutt nem található, fontos emlékei.

Azt mondhatjuk tehát, a Ráday család levéltára fontos forrás XVIII-XIX. századi történetünk
nem hivatalos, nemzeti oldalára. A bécsi vagy pozsonyi kormánykörök, az udvari arisztokrácia
életére hiába kereshénk benne adatokat, de annál gazdagabban világítja meg a nemzeti szabadság-
harcok történetét, a nemzeti kultúra, irodalom és művészet nem egyszer csak a mélyben, lopva
fejldő életét, az aulikus körökkel szembenálló köznemesség gondolkozását, magatartását, és azt
a szivós küzdelmet, melyet a Rádayak és a körülöttük csoportosuló a magyar nemzeti kultúra
fennmaradásáért vívtak két évszázadon át.

Meg kell még említenem a Ráday levéltár rendkívül gazdag gazdasági iratanyagát. A Rá-
dayak nem tartoztak a nagyvagyonu arisztokraták közé. Annál érdekesebb, hogy fejlett és kor-
szerű gazdálkodással mégis milyen komoly jövedelmet tudtak kihozni földjeikből. A három megye
területén mintegy 200 községben szétszórt, néha egészen apró birtokrészek gazdasági iratai a
XVII. század elejétől kezdve megvannak, a szokásos urbáriumokon és inventárokön kívül az is-
pánoknak adott utasítások, elszámolások, tizednyugták, följegyzések, birtoktérképek, levelek is igen
nagy számban. A gazdasági iratanyag 90 fasciculust tölt meg, — olyan gazdagság, mellyel kevés
birtok dicsekedhetik. Gyűjteményünk egyik munkatársa most fogott hozzá az iratok feldolgozásá-
hoz. Azt hisszük, a számos nagybirtok után tanulságos lesz megismerni egy korszerű módon ter-
melő nemesi középbirtok gazdálkodását.

Történetünk nemzeti oldalát világítja meg a többi családi levéltárak iratai is. A bái Patay
családé (mely 1412-vel kezdődik) az Északkeleti-Felvidék köznemességének XVI-XVII. századi éle-
tére nyújt igen gazdag anyagot. Patay Sámuel, II. Rákóczi Ferenc tokaji harmincadosának iratanya-

gát pedig a szabadságharc gazdaságtörténetéhez is érdemes átnézni. Ha kevésbé sokrétű anyagot őriz is, a XVI-XVII. századi nemesség magatartására hoz adatokat a Sáros-Ung megyei Both, valamint a zempléni Körtvélygessy család levéltára.

A XVI-XVII. századi gazdasági fejlődésre országos viszonylatban jelentős anyagot őriz a Jerny Gyűjtemény. A Pozsonyi Kamara levéltárát a múlt század első felében, az akkor korszerűnek vélt elvek szerint kiseléjleszték. Az iratok nagyrésze Jerny János, az ismert nyelvész tulajdonába került, aki azokat megyénként csoportosította és időrendben 25 folio kötetbe köttette. A végvárak fenntartásának pénzügyi és katonai vonatkozásai, a váruradalmak jobbágyösszeírásai, harmincadelszámolások, megyei adókirovások és kimutatások, a történelmi családok birtokügyi folyamodványai és a Kamarához írt magánlevelek elsősorban gazdasági, de politikai történelmi szempontból is jelentősek. Csak a Rákóczi szabadságharcra egy kötetnyi irat vonatkozik, de ugyanígy az erdélyi fejedelmek korábbi harcaira is.

Thököly korára Nemessányi Bálint, a fejedelem diplomatajának és többszörös külföldi követének iratai vetnek fényt a Nemessányi család levéltárában. Thököly sajátkező bizalmas utasításai, különösen diplomáciai vonatkozásban mondanak sok újat.

A XVIII. századi kismanesi gazdálkodásra és életformára több jellegzetes család irattárát őrizzük, főként a Duna-Tisza közéről. Ilyenek a Halas környékén birtokos Balla, Bibó, kiséri Péter, dabasi Halász család, a nagykőrösi Sarközy, Báthory és a XVII. századra is visszanyúló Sigray, a megye északi részére a Puky és Egressy Galambos család levéltára. Kulturhistóriai szempontból érdekes a generációkon át református lelkeseket adó ráckevei Fejes és Koroknai családok iratanyaga, főként levelezésük. A felvilágosodás eszméinek Duna-Tisza-köz-i megjelenésére és elterjedésére a magyar jakobinus mozgalomban is részes Fodor Gerzson nagykőrösi tanár és Turós Péter ócsai prédikátor töredékes iratai forgathatók haszonnal.

A XIX. század első évtizedeinek történetére alapvető forrás Szemere Pál, az ismert író, nyelvész és lapszerkesztő levéltára, (benne egy csomónyi nyelvészeti kézirat) és az általa gyűjtött Szemere Tár 22 folio kötetnyi iratanyaga. Szemere rendszeresen gyűjtötte kora politikusainak és íróinak leveleit és kéziratait. Több száz Kazinczy, Kölcsey, Wesselényi, Kisfaludy, Bajza, Eötvös és Kossuth levél, kézirat-töredék mellett a kor másodvonalbeli litterátorai és tudósai (Döbrentei, Vitkovics, Édes Gergely, Pálóczi Horváth Ádám stb.) is nagyszámu irattal vannak benne képviselve. A reformkori Magyarország történetét nyújtják ezek az iratok, a kor legkiválóbbjainak, az események irányítóinak vagy szemtanúinak tollából. Bennük egyként bő forrásra talál Kossuth életének, a Pesti Hírlap történetének, Lovassy László perének, a nagy kolerajárványnak, az országgyűlésnek, vagy az irodalomnak kutatója. Az iratokból sokat közreadtak már – nagyobb részük azonban még mindig feldolgozatlan.

Az irodalom és tudománytörténet a későbbi időkben is gazdag anyaggal van képviselve. Jászay Pál, a politikában is szereplő történész levelezése mellett Pólya József orvos, a Lovassy László perében alkalmazott elmeszakértő följegyzéseit, orvosi rajzait emeljük ki, melyeket magyar orvostörténelmi szempontból egyedülállónak mondanak, s amelyek politikai vonatkozásokban is bővelkednek. A későbbi időkben Szász Károly, Baksay Sándor kéziratai mellett a töredékes Jókai iratokat, majd napjainkból Vargha Gyula és Bánffy Miklós irodalmi hagyatékát említhetjük.

A Reformkor és az abszolutizmus politikai mozgalmaira fontos forrás a Tanárky-család levéltára. Különösen Tanárky Gedeon, Nagykőrös 48-as képviselőjének, a kiegyezés után Eötvös József kultuszállamtitkárának hivatalos iratait és nagyszámu levelezését érdemes végignézni, azonkívül Báthory Gábor püspöknek, majd fiának, az abszolutizmus korában jószándékkal, de rossz eredménnyel hivatalt vállalt császári miniszteri főtanácsosnak följegyzéseit. Általános történelmi szempontból is érdekesek az intranzigensen Kossuth-párti Dobos János ceglédi ref. lelkésznek, az utolsó rendi országgyűlés dietai prédikátorának följegyzései, levelei és prédikációi, valamint a pesti ref. főiskola megalapítójának, Török Pál püspöknek, az 1840-es évekre és az abszolutizmus korára, annak egyházi és politikai mozgalmaira egyaránt rendkívül gazdag és nagy iratanyaga.

A szabadságharc és főleg az emigráció történetére elsősorban Thaly Zsigmond honvéd ezredes iratait, Kossuth-tal és az emigráció vezetőivel való kiadatlan levelezését és töredékes naplóját kell megemlítenünk. Ehhez a csak nemrég birtokunkba került anyaghoz csatlakoznak a párizsi emigráns Kemény Farkas, a Genfben nyomdát állító Puky Miklós töredékes iratai és a szegedi vész-bíróság elnökének, Varga Ferencnek emigrációs levelezése.